

Den gamla staten på nya äventyr

Synpunkter på nyare statsbildningsforskning

Harald Gustafsson

Vid mitten av 1980-talet ljöd stridsropet ”ta in staten igen”.¹ Det var som om staten var en stackars frusen katt som satts ut i kylan av socialhistorien och nu jamade och ville in. En bit in på det nya seklet har staten sedan länge varit intagen i värmen igen och det kan vara tid att se om den har tinat upp och på vilket humör den är. Forskningen om statsbildningsprocessen har varit livlig de senaste femton åren. I den här artikeln ska jag granska en del nyare bidrag till diskussionen om varför, hur och med vilka konsekvenser stater utvecklade sig i Europa från högmedeltid till tidigmodern tid.²

Jag kommer särskilt att uppmärksamma det stora sameuropeiska projekt som European Science Foundation drivit och som publicerat sina resultat i sju mäktiga antologivolymer. Mig veterligt har detta aldrig presenterats och kritiskt diskuterats i sin helhet på nordisk botten – knappast för övrigt heller – och därför ägnar jag det en ganska utförlig genomgång. Sedan vill jag se närmare på några centrala bidrag i huvudfåran av makrosociologisk och makrohistorisk statsbildningsforskning, den tradition som är starkt präglad av Charles Tillys insats. Slutligen kommer jag att diskutera några mer spridda insatser, där gränser, identiteter och nätverk är nyckelord, som jag menar skulle kunna förnya statsbildningsforskningen. Men först något om utgångsläget.

Statsbildning 1990: Charles Tillys dominans

Hur såg man allmänt på den europeiska statsbildningsprocessen i forskningen för cirka femton år sedan? Grovt sagt kan man säga att det rädde relativ enighet om att det i Europa under tidigmodern tid utvecklades ett dittills historiskt unikt system av suveräna territorialstater, samt om att detta var en process av världshistorisk betydelse. Inom denna konsensus fanns olika sätt att poängtera t.ex. vad gällde drivkrafterna i utvecklingen, olika statsformers roll och sociala bas, och takten i processen. Med inspiration av forskare som Max Weber, Otto Hintze och Barrington Moore hade dock Charles Tilly fört fram en modell som kom att få en dominerande ställning.³

År 1975 samlade Tilly en rad framstående forskare inom fältet i den 700-sidiga volymen *The Formation of National States in Western Europe*, en antologi som har kommit att få stort inflytande, inte minst genom Tillys egna tesdrivande bidrag. Tilly ser inte statsbildningsprocessen som härskares målmedvetna strategier utan som det oavsiktliga resultatet av makteliters kamp för att överleva i ett Europa som alltmer tar karaktären av ett stats-system i skarp inbördes konkurrens. För att kunna få ut resurser för krig och krigsförberedelser tvingades de makthavare som inte ville konkurreras ut att centralisera, bygga upp byråkratier, kompromissa med den jordägande eliten, slå ner motstånd, homogenisera sina territorier och kom i slutändan att sitta med organisatoriska skapelser som vi i efterhand har kallat "den moderna staten".⁴

Antologin från 1975 hade sina ideologiska rötter i efterkrigstidens tankar om hur man kunde generalisera den europeiska erfarenheten till gagn för utvecklingen i tredje världen. Den europeiska statsbildningsprocessen förstods som en relativt samlad process, som kunde om inte kopieras så i varje fall ha något generellt att säga till hugade statsbyggare annorstädes. Ett orosmoment var dock Stein Rokkans bidrag som i svåröverskådliga tabeller och diagram tecknade en bild av ett mycket heterogent Europa, där en mängd variabler bredde ut sig olika i tid och rum över historien. Rokkan trodde ändå på att det gick att få ihop dessa variabler i ett system, där skillnader – som om ett område ingått i Romarriket eller inte, eller om städerna var starkt utvecklade eller inte – förklarade variationerna i ett gemensamt mönster i statsbildningen.⁵ När Tilly återkom till ämnet i en egen bok var den inte utan anledning dedicerad till minnet av Rokkan. Här fokuserade Tilly mer på variationerna i den europeiska utvecklingen.

Hos Tilly 1990 är det fortfarande krig och krigsförberedelser som är drivande, och statsbildningsprocessen är fortfarande en oavsiktlig konsekvens. Det nya är att han mer understryker hur de europeiska staterna faktiskt under en lång del av processen kom att bli varandra mer olika, trots att de alla till slut hamnade i 1800- och 1900-talens nationalstat. Dels understryker han att det ända till franska revolutionen existerade andra statsbildningslösningar på Europas karta, självständiga städer, bonderepubliker, kyrkligt styrda områden, självständiga adelsgoods och annat som inte passar in i huvudlinjen. Men framför allt pekar han på att också de "stora" staterna tog olika vägar, där han ser samspelet mellan tvångsmakt och marknadens utveckling som avgörande – politik tycks alltid innebära tvång ("coercion") för Tilly. Han urskiljer tre vägar till statlighet, den som bygger på ett svagt marknadsunderlag som får ersättas med tvång och centralisering, som i Sverige, Preussen eller Ryssland, den som bygger direkt på marknaden och som därför kan klara sig utan en tung byråkrati, främst Nederländerna, och till slut den som i slutändan – men

först då – visade sig vara mest effektiv, den som bygger på en balanserad kombination av tvång och kapital: Frankrike och England.⁶

Alla skulle naturligtvis inte ha ställt upp på allt i Tillys beskrivning, men det är knappast någon överdrift att säga att synen på statens växt som betingad av maktkampens materiella och finansiella behov var starkt dominerande. Man kan teckna en sekvens där inre och framför allt yttre maktkamp leder till finansiella behov som i sin tur leder till uppkomsten av en byråkrati för att hantera dessa resursflöden och till politiska mekanismer – i form av representationer eller envälden – för att styra dem. Militärstat, fiskal-militär stat, maktstat och andra termer har använts för den statstyp som utvecklades. Vad har nu de senaste femton årens forskning lagt för nytt till denna bild?

Det europeiska forskningsprojektets utgångspunkter

Det största samlade bidraget till statsbildningsforskningen under senare år har givits av det av European Science Foundation finansierade projektet "The Origins of the Modern State in Europe, 13th to 18th Centuries". Över hundra forskare från arton länder engagerades under åren 1988-1992 i sju arbetsgrupper och det synliga resultatet blev sju antologier som kom ut åren 1995-2000.⁷ Eftersom detta föga uppmärksammats i Norden kommer jag i det följande att ge en relativt utförlig presentation av de olika volymerna. Men vilka är de övergripande tankarna bakom projektet?

Det stora projektet presenteras endast mycket kortfattat i ett tre sidors förord av projektledarna Wim Blockmans och Jean-Philippe Genet, som återkommer likalydande i samtliga volymer. De anknyter klart till tesen om krig och mellanstatlig rivalitet som det mest centrala i statsbildningsprocessen när de motiverar valet av teman för de olika volymerna. En volym (*War and the Competition between States*) har därför ägnats åt denna rivalitet, skriver de, men eftersom resursmobiliseringen är central behandlar en annan volym de fiskala och ekonomiska systemen (*Economic Systems and State Finances*). För sin legitimitet måste furstarna upprätthålla lag och ordning, därav en volym om lagstiftning och rättsskipning (*Legislation and Justice*). För dessa tre volymer ges alltså en sammanhängande argumentation, som utgår från en viss syn på statsbildningsprocessen. De andra fyra hänger mer i luften.

Som argument för en volym om makteliterna (*Power Elites and State Building*) anges egentligen endast att den kollektivbiografiska metoden har blivit vanlig på senare år. För att göra bilden mer nyanserad vill man också se på processen nedifrån, för att se på vilken roll motstånd och representation spelade för den specifika form statsbildningsprocessen fick (*Resistance, Representation and Community*). Statens bidrag till utvecklingen av föreställningen om individen studeras i en volym (*The Individual in Political Theory*), och bild-

konstens användning för legitimering och propaganda i en sista (*Iconography, Propaganda and Legitimation*).

Detta korta förord av Blockmans och Genet är det enda försöket att knyta ihop säcken i hela projektet, och det är mycket modest skrivet. Författarna hoppas att projektet leder till en mer nyanserad bild som inte reducerar den komplicerade processen till några få västeuropeiska staters utveckling, utan tar hänsyn till många variationer. De menar att det behövs mer omfattande förklaringsmodeller, som inte reducerar statsbildningen till bara interna faktorer, det vill säga att man kommer över de olika nationella historieskrivningarna stat för stat. Den förhoppningen kan man bara sympatisera med, men med tanke på den omfattande makrohistoriska och makrosociologiska diskussion om statsbildningen är det synd att ingen inom projektets ram fått uppdraget att sätta in resultaten i ett sådant större teoretiskt sammanhang. En kort syntesvolym skriven av en författare, eller en där några olika författare fått uppdraget att dra ut vad de uppfattade som de viktigaste resultaten, hade kunnat öka genomslagskraften väsentligt.⁸

Krig och pengar

Philippe Condamine, redaktör för volymen om krig och mellanstatlig rivalitet, utpekar också kriget som drivkraft i sin korta inledning. Kriget och resursmobiliseringen för det kan ses som drivkraft bakom allt som studeras i de övriga volymerna och över huvudet taget bakom hela den nuvarande staten. Välfärdsstaten har, enligt honom, sina rötter i krigshospitalen. Detta kan ju låta bombastiskt, men så vänder Condamine på perspektivet och konstaterar att under långa perioder i europeisk historia var krigen färre, mer avgränsade och utan så stor betydelse för statsbildningen. Det varierade mellan tider och områden. Han understryker att det fanns gränser för hur långt kampen mellan stater kunde drivas; stater utplånades inte. Polens delning framstår som ett även för samtiden härresande undantag. Den internationella rivaliteten hölls i regel på en nivå som var tolerabel för samhället och kompromisser var ändå den vanligaste utgången av det gamla samhällets maktkamper.⁹ Det är en viktig nyansering som påminner oss om att föreställningen om "det totala kriget" tillhör den moderna epoken.

I övrigt innehåller volymen en del översikter över militärapparaternas framväxt och krigets långsamma förstatligande, som givetvis är värdefulla men som sällan ger några oväntade vinklingar. Kanske med undantag av Maria Nadia Corvinis diskussion om det senmedeltida italienska statssystemet, där bilden av de självtillräckliga kondottiärerna bleknar något: efter cirka år 1400 var dessa i själva verket ganska fast knutna till olika stadsstater. I stället lyfter hon fram hur det fortfarande under 1400-talet, när Italien brukar ses

som en miniatyrmodell för det kommande europeiska statssystemet, ännu hyste en stor mängd lokala makthavare som med begränsade militära resurser kunde manövrera i skydd av de regionala stormakterna.¹⁰ Som ofta visar sig en mycket komplicerad lokal verklighet när man går under de konventionella generaliseringarna.

En annorlunda vinkling ger Jean Meyer, som skriver om hur militära behov spelade in i en ändrad geografisk uppfattning. Vägar, befästningar, kartor och logistik bidrog till en mental revolution i sättet att betrakta avstånd och rum.¹¹ Kulturella aspekter kommer också in när Norman Housley behandlar patriotismen och föreställningen om den ärofyllda döden för fosterlandet, liksom när François Autrand, i sin artikel om fredsidén, påpekar att en militär seger i den europeiska föreställningsvärlden aldrig var nog för att legitimera makt; andra argument måste till.¹² Däremot förändrades under 1500-talet, enligt Heinz Duchhardt, föreställningen om fred från återställande av rättvis ordning till politisk kompromiss mellan antagonister.¹³ Sådana nedslag i föreställningsvärlden kring krig och fred utgör den största behållningen av volymen, där man i övrigt starkt saknar en mer övergripande, systematisk behandling av den internationella rivaliteten. Inte en enda artikel behandlar det europeiska statssystemet som sådant, och volymen saknar också sammanfattande avslutning.

Boken om finanserna är den överlägset tjockaste, men det beror i stor utsträckning på att redaktören, Richard Bonney, själv har skrivit ett flertal artiklar som nog kunde ha varit mer koncisa. I inledningen för han ett resonemang kring olika förklaringsmodeller och avvisar en marxistisk tolkning av staten som ett uttryck för den härskande klassens dominans; i stället står han och hans medförfattare stabilt på tesen om krig och krigsförberedelser som drivande för statsfinansernas utveckling. Det var alltså "expenditure patterns" som var avgörande och inte den ekonomiska utvecklingen eller det potentiella skatteunderlaget.¹⁴ Det betyder att behovet av resurser i de flesta fall långt översteg vad man kunde få ut och att detta ledde till ideliga kriser och experiment, som framgår i de många oftast ländervis organiserade empiriska genomgångarna i boken.

Volymen avslutas med fyra stora kapitel som söker sammanfatta under rubrikerna "Expenditures", "Revenues", "Public Credit" och "The Fiscal Burden". Martin Körner understryker än en gång krigsutgifterna som den växande och dynamiska faktorn, men de siffror man kan få fram är spröda och svårtolkade och visar oväntat en nedgång för krigsutgifternas andel under 1500-talet, vilket författaren inte kommenterar.¹⁵ En intressant slutsats om inkomstsidan är hur varierande skattesystemen kunde vara inom en och samma stat. Provinserna i en stat definierade sig ju ofta i förhållande till centralmakten just genom sina fiskala privilegier.¹⁶ Juan Gelabert påpekar att föreställningen om rättvisa

hela tiden var inblandad i beskattningen – vad befolkningen kunde acceptera inom gällande föreställningsvärld satte en gräns för de fiskala möjligheterna. Beskattning var hela tiden mer en politisk fråga än en ekonomisk, och var ju också i minst lika hög grad en symbol på underkastelse som en ekonomisk transferering. Gelabert hävdar att skatt under hela *ancien régime* sågs som något i princip fel; kungen/staten skulle ”leva av sitt eget” och bara tillgripa beskattning vid akuta hot.¹⁷ Fler sådana politisk-kulturella perspektiv borde kunna berika den europeiska skatteforskningen.

Lagar och eliter

Till skillnad från de föregående innehåller volymen om lagstiftning och rättskipning en god syntetiserande slutartikel av redaktören, Antonio Padoa-Schioppa. Han menar att staten på många sätt kom att använda justitien för att bygga upp sin makt och att man på lång sikt kan tala om en utveckling från lagen som något som låg före och utanför staten och begränsade den till en föreställning om att lagen uteslutande är en produkt av staten. Här var statens inblandning i rättskipningen avgörande: genom att uppfattas som högsta rättsuttolkare kom statsmakten i praktiken att utöva alltmer av en lagstiftningsfunktion. ”Jurisdiction becomes legislation” är en tanke som också återfinns i många av bidragen. Men detta var en långsam process med många källor – romersk rätt, kanonisk rätt, feodal rätt och framväxten av juridik som professionaliserad disciplin – och många olika institutionella former. Det är frapperande hur olika lösningarna blev inom olika länder även om färdriktningen var densamma. Men hela tiden fanns det kvar andra organ som vid sidan av staten fungerade som dömande och regelgivande. Statens slutliga seger berodde, enligt Padoa-Schioppa, på att de statliga organen visade sig mer effektiva och att människor därför föredrog att använda sig av dem som den bästa konfliktlösningen. Det är sålunda inget maktperspektiv, och därför är det oväntat att han påstår att de stora förändringarna i lagar och institutioner i olika stater kommer som en konsekvens av internationella maktrelationer.¹⁸

Det finns föga stöd för den kopplingen i de mestadels ländervis inriktade bidragen i volymen, kanske med undantag av Werner Ogris starkt beundrande artikel om det habsburgska reformarbetet efter österrikiska tronföljdskriget.¹⁹ Flera bidrag betonar att det rör sig om en interaktion. H. de Schepper och J.-M. Cauchies skriver t.ex. om Nederländerna att den furstliga rättvisan i hög grad vann fram genom att människor sökte rätten så nära källan som möjligt, d.v.s. hos fursten och hans råd. Men centraliseringen gick långsamt; Nederländerna bestod ännu efter Karl V:s reformer av omkring 600 lokala rättssystem!²⁰

Intressant nog kommer de två bidrag som starkast betonar ömsesidigheten från absolutismens paradland Frankrike. Albert Rigaudière visar hur 1300-talets allt ymnigare flödande kungliga reglerande dokument normalt hade sin grund i att privatpersoner eller kollektiv vänt sig till kungen för att få löst en konflikt. Kungen var mer en länk i en kedja än en ensam normgivare.²¹ Bernard Durand, som skriver om det tidigmoderna Frankrike, konstaterar visserligen att kungarna nu besekrat både kyrkan och feodala krafter och ansågs som innehavare av den högsta rättsmakten, men att kungarna ändå själva blev begränsade av de lagar de utfärdat och ville upprätthålla, samt att de hela tiden tvingades argumentera för sin makt. Alla lagtexter under *ancien régime* innehöll utförliga argumenterande inledningar som skulle förklara för undersåtarna varför denna lag var nödvändig. Lagstiftningen som sådan genererade också med tiden ett "motståndsspråk" genom de lokala *parlements* och deras välkända registreringsrätt, något som var med att bygga upp de spänningar som ledde till den gamla regimens fall.²²

Det finns sålunda en del intressanta infallsvinklar i rättsvolymen, men det är påfallande, här som annorstädes i projektet, hur man avhåller sig från att konfrontera dem med större teoribildningar. Den spridda föreställningen om en "judiciell revolution" genom ett statligt övertagande av domstolarna under tidigmodern tid nämns t.ex. inte. Men det är en poäng med projektets långa tidsspänn att den medeltida utvecklingen också dras in i bilden och att det tydligt framgår hur mycket den tidigmoderna staten ärvde från den furstestat som på många håll har sina rötter i högmedeltiden.

Volymen om makteliter innehåller en del givande översikter som glädjande ofta griper för sig hela Europa snarare än enskilda länder, som Gunner Linds om patron-klient-relationer eller Gerald E. Aylmers om de lokala eliternas nödvändiga roll.²³ Anna Maria Rao och Steinar Supphellen breddar bilden från de konventionella statsexemplen genom att behandla eliten i beroende territorier. De konstaterar träffande att det är svårt att alls tala om "beroende" och "oberoende" territorier, "inhemskt" eller "främmande" styre i det gamla Europas brokigt sammansatta stater. Det kan ofta vara svårt att urskilja ett kärnland och beroende territorier, t.ex. i de burgundiska eller habsburgska lapptäckena, överhögheter kunde överlappa och problemet för ett centrum att integrera sina undersåtar var inte nödvändigtvis mindre i det "egna" territoriet än i de i någon mening "underlydande" områdena. Ändå menar de att de lokala eliterna i beroende territorier som Norge inom det danska väldet eller Neapel-Sicilien inom det spanska väldet fick ett än större behov av att medvetet förhålla sig till centrum och på sätt och vis kom att behöva ta större beslut än eliten i Danmark eller Kastilien.²⁴

Som helhet kommer det dock föga oväntat ut ur maktelitvolymen. Den saknar också sammanfattning, även om redaktören, Wolfgang Reinhard, i

inledningen menar sig ge en ny allmän teori. Jag kan emellertid inte förstå annat än att han menar att maktviljan hos härskarna och de eliter de omger sig med är drivande i processen, vilket knappast är någon nydanande teori, och den knyts heller inte till bokens bidrag.²⁵

Underifrån

Kanske beror det på min egen förankring i ett svenskt forskningsläge att jag tycker volymen om motstånd och representation är mer spännande. Fast det kan också bero på det konfliktperspektiv på själva projektet som anas. Redaktören, Peter Blickle, präglar denna volym med sin välkända kommunalismteori och skriver i sitt förord att denna projektdel ursprungligen inte var planerad, men kom in i bilden sedan han och flera andra på ett tidigt projektmöte kritiserat de ursprungliga planerna.²⁶ Kritiken har uppenbarligen gällt ett ensidigt uppifrånperspektiv.

Denna volym är kanske den mest sammanhållna, genom olika kollektivt skrivna delar, som delvis fungerar som kinesiska askar, och redaktörens inledning och avslutning. De stora teorierna om tiden har ännu inte, menar Blickle, konfronterats med den nya historisk-antropologiska forskningens inriktning på den vanliga människan.²⁷ Resultatet av en sådan konfrontation blir, enligt författaren, att idén om att det är furstar och adel som skapar stater måste revideras. I många delar av Europa var det snarare så att bönder och borgare skapade stater, särskilt i Norditalien, Alpländerna/Sydtyskland, Nederländerna och i Skandinavien. Men även i andra delar av Europa var de urbana och rurala kommunernas inflytande större än man ofta trott, och deras formella ställning skulle berättiga dem till. Överallt var undersåtarnas besvär och suppliker en viktig kanal för påverkan, som ofta också ledde till lagstiftning (som ju också framhölls i lagstiftningsvolymen). Gemensamma värden som fred, rättvisa och nödortförsörjning måste staten upprätthålla för att legitimera sin makt. Ett nedifrånperspektiv förklarar alltså mycket av statsbildningsprocessen.²⁸

Detta är stora slutsatser, som måhända inte alldeles kan bäras upp av de andra bidragen. Några delar av Europa framträder tydligare än andra. Steinar Imsen och Günther Vogler skriver om kommunalism i Norge och Tyska riket. I båda fall skulle böndernas agerande och institutioner på olika sätt vara bidragande i statsbildningsprocessen, i Norge (vilket hos Imsen stundom blir "Skandinavien") genom direkt integration medan det i det tyska området mer handlade om en *Verrechtlichung* av konflikter och ett inflytande på lokal nivå snarare än på den högpolitiska utvecklingen.²⁹ Blickle, Steven Ellis och Eva Österberg skriver om Skandinavien (här: Sverige), England och "Tyskland" (i praktiken några schweiziska kantonerna och Tyrolen). Trots olika institutionella

arrangemang menar de sig hitta ett relativt stort inflytande för bönderna här och "a more consensual approach" än på andra håll. Generellt menar de dock att det måste gälla för hela Europa att statsbildning inte bara kan innebära kontroll och maktutövning, utan att kärnan i processen i det långa loppet är den ökande integrationen av undersåtarna i staten; just detta skulle skilja den europeiska erfarenheten från andra kulturers.³⁰

Förutom en sådan sydtysk-skandinavisk zon med eventuella utlöpare särskiljs "det urbana bältet", området från Italien över Alperna till Nederländerna, liksom i flera andra av volymerna.³¹ Boken innehåller en egen avdelning med en mängd bidrag om städer, stadsstater och stadsstyrda provinser inom detta område. Thomas A. Brady menar i sin konklusion av denna avdelning att städerna på många sätt indirekt bidrog till statsbildningsprocessen, genom att ge förebilder i administration och lagstiftning, genom att tillhandahålla en utbildad medelklass och, på lång sikt, bevara en idé om medborgarskap som nationalstaten i sin tur skulle plocka upp på 1800-talet, även om städerna rent konkret överallt förlorade maktkampen mot furstestaterna.³² Här som annorstädes i volymerna hamnar Nederländerna mellan stolarna. Den dominerande stormakten i Europa vid 1600-talets mitt får inte riktigt vara med i klubben av "riktiga" stater eftersom den saknade furste utan jämförs med små städer och kantoner i Alperna, snarare än med de England och Frankrike som holländarna dock militärt mycket väl kunde mäta sig med. Angående Nederländerna är det för övrigt intressant att Henk van Nierop betonar hur utomordentligt lite politiskt inflytande den stora majoriteten hade i de förenade provinserna, dominerade av snäva oligarkier, även om han också understryker den breda legitimitet som oligarkierna tycks ha åtnjutit.³⁴ Egentligen passar denna republik alltså dåligt i en kommunalismmodell.

En annorlunda vinkling förs in av Hugh Neveux och Eva Österberg i ett kapitel om normer och värderingar i bondesamhället och av Eberhard Isenmann om detsamma i städerna. Det är en värdefull genomgång av värdeföreställningar, som visar sig vara rätt lika över Europa, där "rättvisa" står högst och där andra föreställningar är fred, tradition, ära och *Hausnotdurft*, att kunna sörja för sig och de sina. Poängen med att dra in värdeföreställningar i ett perspektiv av interaktion och motstånd är att dessa gemensamma normer var bindande för både undersåtar och överhet.³⁵

Om denna volym utgör något av en protest mot det gängse uppifrånperspektivet, är det oväntat att den över huvud taget inte tar upp våldsamma protester. Man kunde visserligen hävda att uppror har överskattats av forskningen och att man borde se på den vardagliga interaktionen och de vardagliga konflikterna i stället, men det förefaller underligt att ta så lite hänsyn till den inre oron och pacifieringen av den som projektet som helhet gör. Ytterligare en sak som kommer lite i skymundan är de representativa församlingarnas

roll; ständerförsamlingar, råd, parlament, lantdagar och så vidare. Återigen kan man hävda att den högpolitiska nivån har mer än väl behandlats i tidigare forskning, men genom att volymen om "Resistance and Representation" i så hög grad har kommit att domineras av kommunalism- och interaktionsteoretiker, faller denna aspekt nästan helt ut.

Idéer och konst

Efter detta försök med ett nedifrånperspektiv återvänder vi till de högre höjderna med volymen om individen i det politiska tänkandet. En del av den utgörs av tämligen konventionella utläggningar om vad diverse stora män tänkt om individen och staten, Erasmus, Bodin, Hobbes m.fl. passerar revy utan att det frågas så mycket efter om deras idéer betydde något. Det vore emellertid orättvist att avfärda volymen så enkelt. En rad uppsatser innehåller spännande problematiseringar av den tankemässiga förbindelsen, och ibland också den praktiska förbindelsen, mellan stat och individ.

Volymens redaktör Janet Coleman ger i sitt långa förord en av de mest genomarbetade teoretiska anknytningarna inom projektet. Förutom på Weber lutar hon sig på sociologen Michael Mann och hans nätverksteori och ser statsbildningens resultat, 1800-talets nationalstat, som ett nätverk av många möjliga (mer om Mann nedan). Att det kom till berodde på en rad oavsiktliga konsekvenser av mänskligt handlande, som visserligen skapade en faktisk utveckling – som vi måste erkänna och studera – men som inte utgjorde någon teleologi. Individen har alltid funnits i en eller annan mening, menar hon. Människans individualitet var inte en statlig konstruktion, men den omdefinierades och omtamiserades under statsbildningsprocessen. Genom övergången från despotisk till infrastrukturell makt uppstod en jämlik individ med statsdefinierade rättigheter och skyldigheter. Det handlade om hur frisfärer kom att uppfattas och definieras, mer än någon allmän utveckling mot "större frihet". Hon vänder sig alltså mot populära föreställningar om en rätlinjigt tilltagande individuell frihet och framhåller hur statsutveckling och individuppfattning existerar i en symbios.³⁶

Bildade renässansen och/eller reformationen epok genom en ny individuppfattning? Sverre Bagge avvisar talet om individens födelse under "1100-talets renässans" och hittar den – i historieskrivningen – snarare i 1500-talets Italien.³⁷ Hans R. Guggisberg menar dock att någon idé om religiös tolerans och sekulariserad stat i varje fall inte uppstod – där tolerans praktiserades under ortodoxins tid, som i Nederländerna, var det av snöd social och ekonomisk nödvändighet.³⁸ I Marie-Sylvie Dupont-Bouchats Foucault-inspirerade artikel konstateras likaledes att även om reformation och motreformation drog fram det individuella samvetet, var det aldrig tal om någon "samvetsfri-

het”.³⁹ Det allmänna intrycket av boken är snarare att det på tankeplanet är under absolutismens 1600-tal som en sekulariserad individuppfattning tar ett språng; inom den politiska filosofin pekas här flera gånger på Hobbes centrala roll.

En enda artikel i volymen handlar om vanliga människors tankar. Wolfgang Schmale har sett på rättsfall mellan bönder och deras herrar i Frankrike och Tyskland och försöker utläsa en individ- och frihetsuppfattning ur böndernas argument. Det är intressant att dessa använder fraser som *la liberté de la France* eller *Teutzche Libertät* för att stärka sin argumentation.⁴⁰ Föreställningen om den egna staten som bärare av en speciell frihet tycks ha varit mycket utbredd i Europa och skymtar i volymen också för Storbritannien och Nederländerna.⁴¹ Schmales praktiska nedifrån-ansats är spännande och påminner oss om hur mycket material det faktiskt ligger i europeiska arkiv som kan säga oss något om vanliga människors föreställningsvärld. Möjligheten till detta avfärdas alltför ofta slentrianmässigt med argumentet att det inte finns källor.

I en avslutande komparativ uppsats av Antony Black utmanas bokens tes om ett samband mellan den moderna statens utveckling och individualismen. Black tar t.ex. upp individualismen hos de gamla grekerna, som inte ledde till någon modern stat. Staten utrotade inte andra identitetsgrunder, som släktskap, kyrka, feodala band och liknande, utan skapade nya vid sidan av dem, framför allt med framväxten av nationalismen. Den moderna staten är alltså inte knuten till individualism, hävdar Black, utan till en annan grupp-tillhörighet och andra avgränsningar; ”mänskliga rättigheter” är nationalstatens avgränsande ideologi. Black gör också en jämförelse med islam, som liksom kristendomen är en individualistisk religion, men som inte ledde till en liknande statsutveckling. Skillnaden kan vara, enligt Black, att islam inte har samma dikotomisering som kristendomen, inte samma skillnad mellan kroppsligt och andligt, mellan världsligt och kyrkligt.⁴² Blacks kontraperspektiv och komparativa ansats höjer ytterligare värdet av denna volym.

Att en volym ägnas åt statens ikonografi känns logiskt i dagens kulturhistoriska klimat. Det är dock i långa stycken traditionellt konsthistoriska snarare än kulturhistoriska analyser som ges. Den symbolen betyder det, den symbolen ändras på det sättet. I stället för symboler som kulturtecken handlar det om symboler som handfast propaganda. Det finns en tendens att analys av symbolspråk bara blir en bekräftelse på det vi redan vet från andra håll, att ”analysen” går ut på att visa att de politiska tendenser vi redan känner till också kommer fram i det ikonografiska programmet i en viss målning eller en viss arkitektur. Och vi rör oss nästan utan undantag inom den trängsta eliten i samhället.

En uppfriskande vinkling står Gérard Sabatier för genom att försöka avläsa hur utsmyckningarna i Versailles kunde upplevas av betraktarna. Och betrak-

tarna var många: slottet var från början öppet för allmänheten, guideböcker publicerades tidigt som förklarade vad allting föreställde och många billiga avbildningar spreds. Det var faktiskt många som fick möjlighet att ta del av maktförhålligandet och också fick veta hur det var tänkt att tolkas. Han menar att det vid 1700-talets början inträdde en förändrad attityd: från representationer av makten började inredningarna uppfattas som "konstverk" att beundra. Redan Ludvig XIV själv ska ha banat väg för detta genom att ha en mer skrytsam än egentligen förstående och intresserad attityd till sin egen glorifiering. Den gamla ikonografin, som hade spritts och populariserats under 1500- och 1600-tal och varit ganska allmänt förstådd i samhället, började falla i glömska.⁴³

Det senare handlar om vad Peter Burke, i sitt korta men innehållsrika bidrag, kallar "representationens kris". I den gamla ikonografin rådde en föreställning om korrespondens mellan symbolen och den som symboliserar. Kungen "var" i någon mening Herkules när han framställdes som denne. Under 1600-talets slut rasar denna mystiska korrespondensteori samman. Planen för utsmyckningarna i Versailles spegelsal ändras till exempel från antika scener till bilder ur Ludvig XIV:s historia. Metaforerna blir "bilder" i vår tids mening. Burke sätter detta i samband med hela sekulariseringsprocessen och den magiskt-religiösa världsbildens nedgång – Webers "Entzauberung der Welt". Det skulle vara det djupare innehållet i den litterära fejden i det sena 1600-talets Frankrike mellan *les anciens* och *les modernes*, där det alltså inte bara handlade om att moderna litterära motiv var bättre än antika, utan om att skapa en ny, framåtriktad världsbild. Här återkommer också Hobbes som den sekulariserade politikens pionjär.⁴⁴

Denna "representationens kris" återkommer hos flera författare, som i Friedrich Polleross berättelse om hur kungar avbildats som Herkules,⁴⁵ och i volymredaktören Allan Ellenius skissartade inledning.⁴⁶ Som flera av de övriga saknar volymen en sammanfattande avslutning.

Vad projektet ger och inte ger

Det är svårt att ge någon samlad bild av hela projektets budskap. På ett mycket övergripande plan bekänner sig projektet till tron på krigens avgörande roll, och militärstaten är också levande i några volymer, medan denna tro mer liknar en läpparnas bekännelse i andra. Det är inte genom att presentera slagkraftiga argument för en tes som projektet verkar, vilket väl också hade varit att ha fel förväntningar. Det är snarare genom nyanseringarna, mångfalden, djupdykningarna i olika tider och platser.

Tidsmässigt och geografiskt komplicerar projektet bilden av den europeiska statsbildningsprocessen. Den mångfald som Charles Tilly och Stein Rokkan

talat om konkretiseras. Det framstår med stor tydlighet att det inte finns en kungsväg till den moderna staten, utan att självstyrande provinser och städer, konstitutionella kungariket och absolutistiska regimer allihop fanns med i bilden under hela den studerade perioden. "Det urbana bältet" kan inte resoneras bort. Att ta med senmedeltid och tidig ny tid i samma svep förefaller också fruktbart för att nyansera bilden av de tidigmoderna maktstaternas modernitet. Englands, Frankrikes och Kastiliens medeltidshistoria hör till den moderna statens rötter, liksom den italienska statsvärlden under den tidiga renässansen.

Ändå upplever jag sprickorna i forskningens maktstatsmur som mest spännande. Jag tänker på de inte så få bidrag som problematiserar uppifrånperspektivet och ser på interaktionen mellan undersåtar och överhet. Hela volymen om motstånd och representation hör hit, men perspektivet är också tydligt i den rättshistoriska volymen, i Schmales i sitt sammanhang tyvärr udda inlägg om böndernas frihetsuppfattning eller Gelaberts påpekande i skattevolymen om rättsviseföreställningens betydelse för skatternas legitimitet.

Till sprickorna hör också de kulturhistoriska vinklingarna, som ännu inte utgör någon huvudlinje i statsbildningsforskningen. Men det är tydligt i samtliga volymer att man mer och mer börjar fråga efter den föreställningsvärld som processerna utspelar sig inom och förändrar. Det kan gälla hur de militära behoven ändrar synen på avstånd och rum, hur synen på vad fred är förskjuts, hur individen uppfattas eller hur symbolvärlden avmystifieras.

Man kan naturligtvis alltid efterlysa ett eller annat som borde ha funnits med. Det kan förefalla som en brist att den internationella politiken och utvecklingen av statssystemet inte behandlas särskilt tydligt i ett projekt som ändå säger sig se detta som drivkraften i utvecklingen. Likaså hade det varit logiskt att ägna själva resursöverföringssystemet, det vill säga förvaltningen, självständig uppmärksamhet. Det globala perspektivet, där den europeiska utvecklingen sätts i relation till andra kulturer, skymtar ibland, men kunde ha behandlats systematiskt. Å andra sidan kunde en mikrohistorisk ansats ha konkretiserat statsbildningens konsekvenser för befolkningen i stort. Geografiskt vidgas visserligen bilden något utanför de "stora" länderna, men fortfarande framstår områdena utanför Väst-, Syd- och Centraleuropa som underbelysta.

Sådana efterlysningar är emellertid en lättköpt kritik. Det finns alltid viktiga aspekter som av olika skäl måste förbigås om man ska kunna få fram en färdig produkt på rimligt omfång – om nu inte redan sju volymer är för stort för att få genomslag – och med tillgängliga personella resurser. Vad man däremot kunde kräva vore en mer systematisk relation till den teoretiska statsbildningslitteraturen, men som framgått lyser sådana kopplingar mestadels med sin frånvaro. Denna litteratur har i sin tur utvecklats under de senaste femton åren, och i det följande ska jag göra några nedslag i den utvecklingen.

Tillys efterföljare

Inom den makrohistoriska och makrosociologiska traditionen har Charles Tillys ovan tecknade synpunkter utvecklats och kompletterats av en rad forskare, sociologer, statsvetare och historiker. Brian Downing har velat förklara hur det som han kallar "medeltida konstitutionalism" kunde överleva i vissa länder och utveckla sig till liberal demokrati, medan andra blev absolutistiskt styrda och endast långsamt kunde utveckla en demokratisk tradition. Hans svar är återigen krigsmobiliseringen: där denna kunde försiggå genom samhällsexterna resurser, som inkomster från erövringar eller utrikeshandelsvinster, kunde friheten överleva, medan de länder som måste lita till en intern resursextraktion tvingades centralisera och kväsa de representativa församlingarna.⁴⁷

Det knyter sig en hel del frågetecken till Downings påståenden. Till exempel tror han att Sverige är ett exempel på bibehållen konstitutionalism på grund av låg militarisering, eftersom erövringspolitiken enligt honom fördes på andra länders bekostnad och något större inhemskt resursuttag inte förekom. Man kan bara konstatera att få ute i de pressade svenska bondehushållen på 1600-talet skulle hålla med honom. Också den konventionella synen på England som ett land utan militärstat var grundligt skjuten i sank av John Brewer redan när Downing skrev sin bok.⁴⁸ Som många andra statsbyggnadsteoretiker arbetar han också oproblematiserat med 1800-talets politiska enheter projicerade bakåt i tiden som "länder" (Storbritannien, Frankrike, Preussen, Sverige osv.). Då får man sådana underligheter som när Rokkan placerar ett "Finland" i sina scheman över tidigmodern statsbildning.⁴⁹ Man måste givetvis diskutera den tidens enheter för att förstå deras utveckling.

Hendrik Spruyt visar bättre förståelse för en äldre tids enheter. Han distanserar sig i viss mån från Tilly och menar sig tillmäta ekonomi och politik större vikt än krig; handelns uppgång i högmedeltidens Europa anger han som den externa faktor som drev fram nya politiska organisationsformer. Men liksom Tilly betonar han konkurrensen mellan stater och statsformer. Kejsardömet, kyrkan och feodala strukturer avlöstes av stadsstater, stadsförbund och suveräna territorialstater. I det långa loppet visade sig den suveräna territorialstaten – som är Spruyts definition av den moderna staten – vara den effektivaste organisationsformen. Den var effektivast eftersom viktiga intressegrupper – främst borgerskapet – fann sig bäst tjänta med den, men framför allt genom att ett statssystem utvecklades där endast de aktörer som uppvisade vissa karaktäristika fick vara med. Kyrkans, stadsstaternas, det universella kejsardömet och Hansans frånvaro i westfaliska freden 1648 blir det slutliga tecknet på att Europa hade utvecklats till ett sådant statssystem.⁵⁰ Här tror jag han överdriver det sammanhållna i dessa stater redan vid denna

tid, men det är ett viktigt påpekande att statsbildningen i stor utsträckning ägde rum genom att härskande eliter medvetet kopierade framgångsrika koncept från varandra och accepterade varandra, det han kallar ett "mutual empowerment".

Thomas Ertman bygger vidare på den Rokkan-Tillyska linjen genom att understryka skillnaden mellan de stater som byggde på en romersk tradition och de nya staterna som kom till under 900- och 1000-tal i öst, i nord och på Brittiska öarna. Speciellt lägger han vikt vid att nykomlingarna kunde bygga upp en mer systematisk lokal organisation, som de svenska häraderna och landskapen, som i sin tur gav möjlighet till mer heltäckande och väl-fungerande nationella representationer. Hans mest originella bidrag är emellertid betoningen av "timing". Han accepterar tanken om den geopolitiska konkurrensen som drivande men påminner om att det var en vid skillnad på konsekvenserna för de olika staterna beroende på vid vilken tidpunkt de på allvar drogs in i statssystemet. Cirka 1450 blir vattendelaren: de stater som utvecklade effektiva fiskal-militära system före denna tid kom med tiden att sitta med alltmer gammaldags organisationer, medan senare statsbildningar hade fördelen av att kunna låna modeller, expertis och personal från de äldre. Sverige under Vasarna är ett gott exempel på en sådan snabb modernisering på grund av gynnsam "timing".⁵¹

Vägen till absolutism eller konstitutionalism – en skillnad som gärna görs med överdriven tydlighet i denna tradition – förklaras i någon mån hos både Downing och Ertman med i vilken grad undersåtarnas möjligheter att använda representativa organ bevarades. Undersåtarnas interaktionsmöjligheter tas i än större grad upp av Wayne te Brake, som sätter "ordinary people" i centrum i sin version av 1500- och 1600-talets statsbildning. Han vänder sig mot tidigare forsknings elitfixering och talar om en ständigt pågående process av interaktion och köpsläende mellan härskare och undersåtar, där statsbildningen blir en oavsiktlig konsekvens av denna process. Han vänder sig mot att tala om undersåtarnas agerande i termer av "motstånd", vilket underskattar deras aktiva ingripande i politiken. Han betonar också det sammansatta i tidens stater och menar att deras konglomeratkaraktär – eller komposita karaktär, med hans term – satte grundläggande villkor för interaktionen.⁵² Det var inom ett definierat politiskt territorium, mindre än staten, som undersåtarna agerade, och detta förhållande snarare accentuerades under perioden. Han tar sålunda avstånd från ett teleologiskt nationalstatsperspektiv.⁵³

Så långt framstår te Brake som ett välkommet alternativ. Men i den praktiska analysen visar sig hans definition av "ordinary people" vara ganska generös. Jag kan följa honom i att breda grupper engagemang i reformationen och de tidiga religionskrigen hör dit, men när företeelser som de nederländska och katalanska upproren eller fronden i Frankrike – ofta sett som Europas

sista stora adelsuppror – räknas dit, blir det tydligt att alla som inte är furstar eller deras allra närmaste män anses som "ordinary". Det är alltså uppgörelser inom den politiska eliten som han använder som exempel och det blir sålunda återigen maktkampen på hög nivå, om än inte så mycket mellan som inom staterna, som lyfts fram. Dessutom framstår i analysen ändå dessa revolter huvudsakligen som defensiva motståndsrörelser. Hans påpekande om att statsbildningen skedde genom att härskare och lokala eliter på olika sätt integrerades i olika territorier inom konglomeratstaterna är riktigt, men han lever inte helt upp till löftet att nå ner till vanliga människor och att tilldela dem en aktiv och inte bara reaktiv roll.

Jan Glete har från en annan vinkel framhållit undersåtarnas prioriteringar. På ett sätt fortsätter han "krigslinjen", men mer än andra har han lyft fram uppbyggnaden av professionella örlogsflottor som den stora organisatoriska utmaningen för de nya staterna.⁵⁴ Med inspiration i modern organisationsteori ser han "den fiskal-militära staten" som framför allt en ny organisationsform, som tillät en bättre hushållning med begränsade resurser. Hushållningen var inte bara "bättre" för de härskande, utan Glete menar att den fiskal-militära apparaten inte skulle ha kunnat byggas upp utan allianser med grupper ute i samhället. På så sätt framstår t.ex. den nederländska staten, som i vissa statsbildningsteorier knappt är en stat, som mycket stark och avancerad, eftersom köpmannaeliten effektivt kunde skaffa sina handelsskepp örlogsbeskydd genom en mycket välorganiserad flotta som de också var villiga att betala för, trots avsaknaden av centraliserade politiska institutioner. Också den svenska stormaktsstaten skulle vara ett resultat av ett sådant alliansbyggande, medan den spanska stormaktens nedgång handlar om hur organisationen blir allt ineffektivare i sitt alliansbygge. Produktionen av våld och beskydd är kärnan i den fiskal-militära staten, men den kan utvecklas eftersom det faktiskt finns en efterfrågan på dessa produkter.⁵⁵ Interaktionen, åtminstone med elitgrupper, betonas alltså, men hittills har Glete inte på empirisk nivå visat hur denna interaktion skulle ha gått till.

Den mer teoretiskt inriktade debatten och den empiriska forskning som det europeiska projektet representerar möts sällan. Visserligen använder makroforskarna empiriska verk som underlag, och som vi sett spelar uttalade eller oftast outtalade teoretiska föreställningar ändå en roll i den empiriska forskningen, men det dominerande intrycket kan ändå uttryckas med en fras jag lånar från ett föredrag Jan Glete en gång höll: "As sociology does not meet history" (som i sin tur travestierar Tillys bok "As sociology meets history").

Det är kanske mer intressant att vissa tendenser både inom det historiska projektet och hos teoretikerna går åt samma håll. Jag tänker på hur man understryker variationen inom Europa och försöker komma bort från föreställningen om en enda kungsväg mot den moderna staten, och också på de

ansatser att se mer på ömsesidighet, interaktion och allianser som t.ex. finns hos Wayne te Brake och Jan Glete. I det europeiska projektet tillkommer också, inte som en huvudlinje men som intressanta ansatser här och där, ett kulturhistoriskt perspektiv som tillmäter folks föreställningar betydelse. I de avslutande delarna av denna artikel ska jag se på några andra nyare verk som jag menar pekar framåt genom att lyfta upp sådana aspekter.

Nya vinklar: gränser, identiteter, nätverk

Om Tillys bok från 1990 blivit något av en modern klassiker och ständigt är tillgänglig i pocket, gäller det samma om Peter Sahlins studie från 1989 om gränsen mellan Spanien och Frankrike i Pyrenéerna. Den är en utmaning mot uppifrån- och centrumperspektiv genom att undersöka skapandet av franskheten utan att börja i Paris eller Versailles, utan i stället i periferin. Genom att se på utvecklingen i Cerdanya/Cerdagne efter att provinsen 1659 delades mellan Frankrike och Spanien menar han sig visa att identiteten och sammanhållningen i staten skapades vid gränsen.

Den nya gränsen skapade många konflikter om betesmarker och ängar, om skatter och avgifter, och de nya franska undersåtarna utpekade inför överheten sina motparter som utlänningar och åberopade sin rätt att som fransmän få statens beskydd. I det långa loppet, menar Sahlins, övertygade de sig själva av sin retorik och blev verkligen fransmän. På motsidan var förloppet mer komplicerat där också en katalansk identitet fanns vid sidan av den spanska och den lokala. Processen sträckte sig över flera hundra år och en ”nationell” gräns i modern mening kom till först efter franska revolutionen.⁵⁶

Man kan naturligtvis diskutera om människor verkligen övertygas av sin egen retorik men Sahlins visar i varje fall att man genom ett mödosamt grävande i lokala förvaltningsarkiv faktiskt kan komma ganska nära vanliga människor och deras aktiva handlingar visavi statsmakten. Statsgränsen visar sig också vara ett bra ställe för att studera de framväxande statsmakternas relationer till lokalsamhället. Samma stat kan uppträda på olika sätt vid olika gränser och ställa olika krav på människor där i olika strategiska situationer, och politiken kan vara olika alltefter variationer i gränssamhällets sociala struktur; sådana förhållanden har t.ex. påvisats av Daniel Nordman för Frankrike och Steven Ellis för England.⁵⁷ Gränser och gränsidentiteter står också i fokus i en rad nyare antologier.⁵⁸

Det identitetshistoriska fältet har över huvud taget vuxit snabbt de senaste åren och en översikt över detta rymmer inte inom denna artikels ramar. Identitetsproblematiken skulle vara fruktbar att koppla till statsbildningsforskningen; människors uppfattningar av politiska och/eller etniska enheter har naturligtvis haft betydelse för hur man har kunnat konstruera stater, och

omvänt har dessa uppfattningar kunnat förskjutas genom statsbildningsprocessen. Mycket av den identitetshistoriska diskussionen lider dock av nutidsfixering och huvudfrågan har varit om dagens nationalism i någon skepnad kan föras långt tillbaka i tiden eller inte. Debatten mellan "primordialister" och "modernister" har enligt min mening skymt sikten för de förnationalistiska identitetsföreställningarna i deras egen rätt.⁵⁹

Det har på senare år kommit en rad undersökningar kring engelsk och brittisk identitet. Av stort allmänt intresse är Collin Kidds studie av etniska föreställningar, som klarare än hos många andra sätter dessa i sitt religiösa sammanhang och drar en tydlig skiljelinje mot den senare, sekulariserade och potentiellt rasistiska nationalismen.⁶⁰ Här vill jag emellertid särskilt uppmärksamma en amerikansk historiker som knutit ihop imperiebildning och identiteter i brittiskt 1700-tal, Kathleen Wilson. I sin avhandling från 1995 lyfter hon fram hur breda grupper i det engelska lokalsamhället involverades i och tog ställning till brittisk politik, identitet och koloniala erövringar. Genom att studera provinsstädernas kaffehus, teatrar, demonstrationer och politiska visor belyser hon en livlig politisk kultur där regimen hela tiden befann sig i dialog med, som samtiden sade, "the voice of the people". Denna röst är både starkt regimkritisk och starkt patriotisk och betraktar sig som bärare av en speciellt engelsk frihetstradition – åter denna frihetssjälvbild som tycks finnas överallt i Europa.⁶¹

I en senare bok har Wilson också fört in genus och ras som variabler.⁶² Genom att röra sig i imperiets gränsområden, i Karibien och Stilla havet, kan hon studera många facetter av kulturella möten och identitetsanvändningar. Inte minst ser hon på hur sexuella kontakter mellan olika grupper uppfattades och användes av båda parter. Individuellt och kollektivt samspelar; de heta mötena mellan engelska sjömän och polynesiskor tvingade fram omformuleringar av inhemskt och främmande, av manligt och kvinnligt, och bidrog i ett brittiskt perspektiv till en ny imperieidentitet. Mycket fruktbar är Wilsons processuella syn på identiteter: "As a historical process, identity is tentative, multiple and contingent, and its modalities change over time."⁶³ Det är för övrigt notabelt att det utomeuropeiska perspektivet också används i en annan intressant identitetsstudie, Tamar Herzogs om spanska medborgarföreställningar, där spanskamerikanska erfarenheter får ge tydligare relief åt den iberiska utvecklingen.⁶⁴

Wilson kopplar inte sina resonemang till statsbildningsforskningen och heller inte i någon högre grad till debatten om förnationella identiteter. Över huvud taget är sådana korsbefruktningar sällsynta. Men hennes studie visar klart att de materiella och mentala delarna av statsbildningsprocessen återverkat på varandra och komplicerar därmed ett ensidigt politiskt-militärt perspektiv.

Det kanske intressantaste budet just nu på ett alternativ till ett sådant ensi-

diget perspektiv är Michael J. Braddicks bok om engelsk statsbildning på 1500- och 1600-talet. Han menar att den militär-fiskala aktiviteten överbetonats eftersom man inte tillräckligt har studerat statens övriga aktiviteter. Han ser staten som ett nätverk som kan användas av olika grupper och individer inom eller utanför nätverket för olika syften. Braddick urskiljer fyra aktivitetsfält, eller "kristallisationer av politisk makt". Det är den patriarkala staten, som upprätthåller ordning och under denna tid särskilt är upptagen med fattigvård, den välkända militär-fiskala staten, den konfessionella staten med dess renlärighetskrav och slutligen den dynastiska staten med ambition att hålla på eller utöka sin territoriella och kommersiella resursbas.

En poäng med denna uppdelning är att statsbildningen kan gå i olika takt och drivas av olika intressen inom olika områden. Fattigvården utvecklades t.ex. av lokala intressen och myndigheter redan under elisabetansk tid, medan det stora språnget i den militär-fiskala utvecklingen, drivet av de ledande politiska aktörerna, kom under den engelska revolutionen och den konfessionella enheten, som huvudsakligen drevs av kyrkan, hör till en något senare period och misslyckades dessutom i stort. Statsbildning är alltså inte en enhetlig företeelse.⁶⁵ Hos Braddick är nätverket staten i sin tur utnyttjat av olika nätverk för olika syften, och den oavsiktliga konsekvensen av allt detta blir statsbildning. Därför använder han också, liksom undertecknad, termen statsbildning (state formation) hellre än statsbyggande (state building).

Braddicks nätverksresonemang är inspirerat av Michael Manns teoribygge. Mann talar om fyra av varandra i princip oberoende nätverk som människor bildar för att utöva kontroll över sina liv, ideologiska, ekonomiska, militära och politiska. I hans version av statsbildningen är det speciella med Europa just att dess nätverk i stor utsträckning kommer att sammanfalla, och därmed uppstår vad vi förstår med en modern stat.⁶⁶ Mann har inte riktigt kommit med i statsbildningsdebatten, även om hans åtskillnad mellan infrastrukturell och despotisk makt ibland används. Man kan också ställa sig skeptisk till tanken att funktionalistiskt reducera mänskligt handlande till några enkla grundbehov. Men själva idén att människor för olika syften ingår i olika nätverk med olika utsträckning som förändras i olika takt och interagerar med varandra förefaller mig fruktbar. På detta sätt kan man skriva en statsbildningshistoria som kan rymma aktioner både uppifrån och nedifrån, från centrum och periferin, och kan komma ur fixeringen vid det fiskal-militära komplexet, utan att statsbildningen behöver upplösas i en oändlig mängd slumpmässiga händelser.

Vad vill vi med statsbildningsforskningen?

Var står vi så i statsbildningsforskningen? Att staten – nästan oavsett definition på detta svåra begrepp – var i tillväxt från högmedeltiden och framåt i Europa är alla ense om. Likaså torde de allra flesta hålla med om att detta är en mycket viktig historisk process. Stor enighet råder också om vissa grova drag i denna process, som att den militära och fiskala utvecklingen, framväxten av byråkratiska system och ett samspel med den ekonomiska utvecklingen är några centrala element. Faktiskt sträcker sig enigheten ofta så långt som att olika författare levererar en ganska likartad berättelse med de högmedeltida kungadömena, de italienska stadsstaterna, kejsar- och kyrkomaktens nedgång, reformationen, den militära revolutionen, byråkratiseringen och westfaliska freden som hållpunkter på vägen mot nationalstatens triumf efter revolutions- och Napoleonkrigen. Så långt kan man säga att de senaste femton åren byggt vidare på den redan tidigare dominerande tolkningen och utmärkts av en allt större konsensus kring dessa frågor.

Från denna relativa enighet har statsbildningsforskningen sökt sig åt några olika håll. Den makrohistoriska och makrosociologiska traditionen har framför allt velat *förklara varför* detta har skett. Här står krig och krigsförberedelser och deras samhällseliga konsekvenser centralt. Olika förklaringsförslag har inte så mycket ifrågasatt detta – även om olika viktläggningar finns mellan inre och yttre maktkamper och vilka grupper som drev utvecklingen – som försökt visa hur de stora variationerna över tid och rum i den europeiska statsutvecklingen ändå på något sätt kan föras tillbaka till några grundläggande variabler.⁶⁷

Dessa stora perspektiv kan naturligtvis göra sin nytta, inte minst för att generera hypoteser för mer avgränsade studier, men många känner nog en skepsis mot möjligheten att nå fram till Den Enda Stora Berättelsen om statsbildningen. Många historiker går snarare vidare genom att antingen fördjupa förståelsen för *hur* allt detta skedde, eller genom att se på människors *livsvillkor* under dessa omständigheter. Det europeiska statsbildningsprojektets bidrag återfinns framför allt på *hur*-nivån. Det har sitt stora värde i att visa konkreta fall och variationer och ofta därmed ifrågasätta enkla generaliseringar. Genom att notera hur olikartat många faktorer gestaltade sig t.ex. i de stora västliga monarkierna jämfört med i de mindre enheterna i ”det urbana bältet” eller i Nord- och Östeuropas agrara värld får vi faktiskt veta mer om hur statsbildningen har gått till. Det är bara synd att man inte valt en mer slagkraftig redovisningsform; få kommer att orka igenom dessa 2 853 huvudsakligen mycket empiriska sidor.

Personligen menar jag att historia ytterst rör sig om människors livsvillkor över tid. Vi försöker förstå mer om oss själva genom att se hur andra människor har levt och klarat förändringar och tillstånd i andra kontexter. Att

beskriva den övergripande statsbildningsprocessen kan vara ett bidrag till detta, genom att det säger mycket om viktiga kontexter, men man kan också, mer än hittills gjorts, gå direkt på de många människorna och se på hur deras materiella och immateriella villkor gestaltade sig och hur detta samspelade med makroprocesserna. Även för dem vilkas intresse ligger mer på *varför* eller *hur* borde ett sådant lokalt, konkret perspektiv kunna ge nya aspekter också till de frågorna.

Det är i förlängningen av detta resonemang jag ser de mest intressanta ansatserna i den litteratur som här har diskuterats. Underifrån- och interaktionsperspektivet uttrycks klart i Blickles volym från det europeiska projektet, det skymtar i andra projektbidrag, det spelar stor roll hos Wayne te Brake, Peter Sahlins, Kathleen Wilson, Michael Braddick och på andra håll i litteraturen. Det är viktigt att notera att det faktiskt går att komma åt vanligt folk i det material som står oss historiker till buds. Inte ens en till synes elitfilosofisk fråga som individuppfattningen behöver utesluta ett underifrånperspektiv, som Wolfgang Schmale visat. I förvaltningsarkiven ligger inte bara överhetens syn på undersåtarna, utan också miljoner dokument som visar hur undersåtarna valde att framträda själva. De gjorde visserligen detta i en speciell kontext, i ett möte med överheten, men det skiljer inte materialet principiellt från allt annat, som alltid är tillkommet i en speciell kontext.

Ett kulturhistoriskt angreppssätt kan behövas för att avlyssna detta material och används med framgång på några ställen i litteraturen. Vanliga människors värdeföreställningar kan avtäckas, som Neveux, Österberg och Isenmann visar, och man kan till och med försöka säga något om hur breda lager har upplevt den statliga ikonografin, enligt Gérard Sabatier. Föreställningar om rättvisa spelade roll även i hjärtat av det fiskal-militära komplexet, i beskattningen, enligt Juan Gelabert. Identitetsforskningen har här mycket att bidra med, särskilt när den utförs med ett så processuellt och mångvariabelt perspektiv som hos Kathleen Wilson. Peter Sahlins pekar ut gränsen som ett intressant ställe för identitetsforskningen. Här kan man tillägga att de tidigmoderna staternas konglomeratkaraktär gör att också de "inre" gränserna borde uppmärksammas. Identitetsforskningen är än så länge dåligt kopplad till statsbildningsforskningen men borde kunna förnya den.

Till sist vill jag lyfta fram nätverksperspektivet. Det förefaller fruktbart att med Braddick och Mann se staten mindre monolitiskt och mer som en organisation som används av olika grupper för olika syften samtidigt, vilket gör att det finns olika orsaker till fenomenet "statens växt" på olika plan och vid olika tillfällen. Man kan diskutera om detta verkligen hotar den fiskal-militära tolkningens dominans, eftersom finansieringen av de militära behoven ändå var den överlägset största ekonomiska aktiviteten och den som ändrades mest dramatiskt under perioden.⁶⁸ Det kan finnas utrymme för en tolkning

som ser den internationella rivaliteten, rustningarna och de fiskala systemen som en nödvändig förutsättning för statsutvecklingen i allmänna termer, men där långt mer mångfacetterade och lokalt inriktade analyser behövs för att förstå hur detta fungerade i de enskilda fallen, vilka konsekvenser det fick för undersåtarna, hur dessas aktiviteter och önskingar var inblandade i processen och hur kulturella föreställningar på olika nivåer spelade in.

Genom att fokusera på interaktion, identiteter, värdeföreställningar och världsbilder i nätverksperspektiv kan vi kanske förstå mer om hur det var att leva i statsbildningens Europa, mer om hur denna statsbildning gick till och kanske till sist också känna oss klokare när det gäller dess orsaker och drivkrafter. Eliter, trupper, vapen och pengar var nog nödvändiga för utvecklingen av den moderna staten, men inte tillräckliga: staten byggdes också ute bland de många människorna och i deras huvuden.

1. Uttrycket från Theda Skocpol, "Bringing the State Back In", *Bringing the State Back In*, (eds) P.B. Evans, D. Rueschemeyer & T. Skocpol, Cambridge 1985.
2. Jag skrev för cirka femton år sedan några artiklar om statsbildningsforskning och föreliggande text kan ses som en "revisit" för att se vad som hänt sedan dess: Harald Gustafsson, "Krig, girighet och statsbildning", *Historisk tidskrift* 1991:3; "Statsbildning och territoriell integration. Linjer i nyare forskning, en nordisk ansats samt ett bidrag till 1500-talets svenska politiska geografi", *Scandia* 1991; "Vad var staten? Den tidigmoderna svenska staten – sex synpunkter och en modell", *Historisk tidskrift* 1994:2. – Jag tackar Hanne Sanders för kritiska synpunkter på manuskriptet som ledde till rejäla förbättringar av föreliggande artikel.
3. Jag diskuterade den tidens statsbildningsforskning mer i detalj i "Statsbildning och territoriell integration", s. 193-199, till vilken hänvisas för referenser.
4. *The Formation of National States in Western Europe*, (ed.) Charles Tilly, Princeton 1975, särskilt kap. 1, "Reflections on the History of European State-Making", och kap. 9, "Western State-Making and Theories of Political Transformation", båda av Tilly.
5. Stein Rokkan, "Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe", kap. 8 i *The Formation of National States*.
6. Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*, Oxford 1990.
7. *Economic Systems and State Finance*, ed. Richard Bonney, Oxford 1995; *Power Elites and State Building*, (ed.) Wolfgang Reinhard, Oxford 1996; *The Individual in Political Theory and Practice*, (ed.) Janet Coleman, Oxford 1996; *Legislation and Justice*, (ed.) Antonio Padoa-Schioppa, Oxford 1997; *Resistance, Representation, and Community*, (ed.) Peter Blickle, Oxford 1997; *Iconography, Propaganda, and Legitimation*, (ed.) Allan Ellenius, Oxford 1998; *War and the Competition between States*, (ed.) Philippe Contamine, Oxford 2000.
8. Så gjordes föredömligt av det stora franska statsbildningsprojekt som föregick ESF-projektet, där Jean-Philippe Genet skrev en kort och slagkraftig sammanfattning, *L'état moderne: Genèse. Bilans et perspectives*, Paris 1990, kortfattat recenserad av undertecknad i *Historisk tidskrift* 1992:2.
9. Philippe Contamine, "Introduction", *War and the Competition between States*.
10. Maria Nadia Corvini, "Political and Military Bonds in the Italian State System, Thirteenth to Sixteenth Centuries", *War and the Competition between States*.
11. Jean Meyer, "States, Roads, Armies, and the

- Organization of Space," *War and the Competition between States*.
12. Norman Housley, "Pro deo et patria mor: Sanctified Patriotism in Europe, 1400-1600", Françoise Autrand, "The Peacemakers and the State: Pontifical Diplomacy and the Anglo-French Conflict in the Fourteenth Century", båda i *War and the Competition between States*.
 13. Heinz Duchhardt, "War and International Law in Europe, Sixteenth to Eighteenth Centuries", *War and the Competition between States*.
 14. Richard Bonney, "Introduction", *Economic Systems and State Finances*.
 15. Martin Körner, "Expenditures", *Economic Systems and State Finances*. Han uppger (s. 416) krigsutgifternas andel för ett antal större stater till 40 % på 1400-talet, 27 % på 1500-talet, 46 % på 1600-talet och 54 % på 1700-talet. Möjligen ska det förstås som de direkta utgifterna för faktiskt utkämpade krig, inte de militära kostnaderna i vidaste mening.
 16. Richard Bonney, "Revenue", *Economic Systems and State Finances*.
 17. Juan Gelabert, "The Fiscal Burden", *Economic Systems and State Finances*.
 18. Antonio Padoa-Schioppa, "Conclusions: Models, Instruments, Principles", *Legislation and Justice*.
 19. Werner Ogris, "The Habsburg Monarchy in the Eighteenth Century: The Birth of the Modern Centralized State", *Legislation and Justice*.
 20. H. de Schepper & J.-M. Cauchies, "Legal Tools of the Public Power in the Netherlands, 1200-1600", *Legislation and Justice*.
 21. Albert Rigaudière, "Issues at Stake in the Development of the State: Devising and Drafting the Law in Fourteenth-Century France", *Legislation and Justice*.
 22. Bernard Durand, "Royal Power and Legal Instruments in France, 1500-1800", *Legislation and Justice*.
 23. Gunner Lind, "Great Friends and Small Friends: Clientelism and the Power Elite"; Gerald E. Aylmer, "Centre and Locality: The Nature of Power Elites", båda i *Power Elites*.
 24. Anna Maria Rao & Steinar Supphellen, "Power Elites and Dependent Territories", *Power Elites*.
 25. Wolfgang Reinhard, "Introduction: Power Elites, State Servants, Ruling Classes, and the Growth of State Power", *Power Elites*.
 26. Peter Blicke, "Preface", *Resistance, Representation, and Community*.
 27. Peter Blicke, "Introduction", *Resistance, Representation, and Community*.
 28. Peter Blicke, "Conclusions", *Resistance, Representation, and Community*.
 29. Steinar Imsen & Günther Vogler, "Communal Autonomy and Peasant Resistance in Northern and Central Europe", *Resistance, Representation, and Community*.
 30. Peter Blicke, Steven Ellis & Eva Österberg, "The Commons and the State: Representation, Influence, and the Legislative Process", *Resistance, Representation, and Community*.
 31. T.ex. också hos Ann Katherine Isaacs & Maarten Prak, "Cities, Bourgeoisies, and States", *Power Elites*.
 32. Thomas A. Brady Jr., "Conclusion", i G. Dilcher m.fl., "The Urban Belt and the Emerging Modern State", *Resistance, Representation, and Community*.
 33. Utgå
 34. Henk van Nierop, "Popular participation in politics in the Dutch Republic", i Dilcher m.fl., *Resistance, Representation, and Community*.
 35. Hugh Neveux & Eva Österberg, "Norms and Values of the Peasantry in the Period of State Formation: A Comparative Interpretation"; Eberhard Isenmann, "Norms and Values in European Cities, 1300-1800", båda i *Resistance, Representation, and Community*.
 36. Janet Coleman, "Preface", *The Individual in Political Theory and Practice*.
 37. Sverre Bagge, "The Individual in Medieval Historiography", *The Individual in Political Theory and Practice*.
 38. Hans R. Guggisberg, "The Secular State of the Reformation Period and the Beginnings of the Debate on Religious Toleration", *The Individual in Political Theory and Practice*.
 39. Marie-Sylvie Dupont-Bouchat, "Guilt and Individual Conscience: The Individual, the Church and the State in the Modern Era, Sixteenth-Seventeenth Centuries", *The Individual in Political Theory and Practice*.
 40. Wolfgang Schmale, "Liberty is an Inestima-

- ble Thing': Some Unexpected 'Laboratories' of Human Rights in France and Germany", *The Individual in Political Theory and Practice*.
41. Iain Hampsher-Monk, "The State and the Individual, Seventeenth-Eighteenth Centuries: Theorizing the Challenge of Subjective Individualism in Britain", och Martin van Gelderen, "Liberty, Civic Rights, and Duties in Sixteenth-Century Europe and the Rise of the Dutch Republic", båda i *The Individual in Political Theory and Practice*.
 42. Antony Black, "Individuals, Groups and States: A Comparative Overview", *The Individual in Political Theory and Practice*.
 43. Gérard Sabatier, "Beneth the Ceilings of Versailles: Towards an Archaeology and Anthropology of the Use of the King's 'Signs' during the Absolute Monarchy", *Iconography, Propaganda, and Legitimation*.
 44. Peter Burke, "The Demise of Royal Mythologies", *Iconography, Propaganda, and Legitimation*.
 45. Friedrich Polleross, "From *exemplum virtutis* to the Apotheosis. Hercules as an Identification Figure in Portraiture: An Example of the Adoption of Classical Forms of Representation", *Iconography, Propaganda, and Legitimation*.
 46. Allan Ellenius, "Introduction: Visual Representation of the State as Propaganda and Legitimation", *Iconography, Propaganda, and Legitimation*.
 47. Brian M. Downing, *The Military Revolution and Political Change. Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe*, Princeton 1992.
 48. John Brewer, *The Sinews of Power. War, Money and the English State, 1688-1783*, London 1989. Brewer visar att även om armén länge var liten var flottan lika resursslukande och krävde en lika stor extraktiv byråkrati som i andra militär-fiskala stater.
 49. Rokkan, s. 573.
 50. Hendrik Spruyt, *The Sovereign State and Its Competitors. An Analysis of Systems Change*, Princeton 1994.
 51. Thomas Ertman, *Birth of the Leviathan. Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*, Cambridge 1997.
 52. Om konglomeratstaten se min artikel "The Conglomerate State. A Perspective on State Formation in Early Modern Europe", *Scandinavian Journal of history* 1998:3-4.
 53. Wayne te Brake, *Shaping History. Ordinary People in European Politics, 1500-1700*, Berkeley 1998.
 54. Jan Glete, *Navies and Nations. Warships, Navies and state building in Europe and America, 1500-1860* I-II, Stockholm 1993; Jan Glete, *Warfare at Sea, 1500-1650. Maritime Conflicts and the Transformation of Europe*, London 2000.
 55. Jan Glete, *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500-1660*, London 2002.
 56. Peter Sahlins, *Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees*, Berkeley 1989.
 57. Daniel Nordman, *Frontières de France. De l'espace au territoire, XVIIe -XIXe siècle*, Paris 1998; Steven Ellis, *Tudor Frontiers and Noble Power. The Making of the British State*, Oxford 1995.
 58. T.ex. *Border Identities. Nation and State at International Frontiers*, (eds) Thomas M. Wilson & Hastings Donnan, Cambridge 1998; *Frontiers in Question. Eurasian Borderlands, 700-1700*, (eds) Daniel Power & Naomi Standen, Basingstoke 1999; *Vid gränsen. Integration och identiteter i det förnationella Norden*, (red.) Harald Gustafsson & Hanne Sanders, Göteborg 2006.
 59. Jag har diskuterat detta närmare och kort presenterat en del identitetshistorisk forskning i min artikel "The Eighth Argument. Identity, Ethnicity and Political Culture in Sixteenth-Century Scandinavia", *Scandinavian Journal of History* 2002:2.
 60. Collin Kidd, *British Identities Before Nationalism. Ethnicity and Nationhood in the Atlantic World 1600-1800*, Cambridge 1999. Några andra intressanta engelska/brittiska studier är Thorlac Turville-Petre, *England the Nation. Language, Literature, and National Identity, 1290-1340*, Oxford 1996; Liah Greenfeld, *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Cambridge, Mass. 1992; Linda Colley, *Britons. Forging the Nation, 1707-1837*, London 1996.
 61. Kathleen Wilson, *The Sense of the People*.

Politics, Culture and Imperialism in England, 1715-1785, Cambridge 1995.

62. "Ras" är naturligtvis ett tvivelaktigt begrepp när det gäller människor, men i engelskspråkig litteratur är termen "race" vedertagen. Det i sammanhanget viktiga är att begreppet existerade och ansågs viktigt under den studerade tiden.
63. Kathleen Wilsson, *The Island Race. Englishness, Empire and Gender in the Eighteenth Century*, London 2003; cit s. 3.
64. Tamar Herzog, *Defining Nations. Immigrants and Citizens in Early Modern Spain and Spanish America*, New Haven 2003. Jag tackar Jens Chr. V. Johansen som gjort mig uppmärksam både på denna bok och Nordmans ovan anförda.
65. Michael J. Braddick, *State Formation in Early Modern England c. 1550-1700*, Cambridge 2000. Också inom den s.k. New British History, som Braddick inte direkt tillhör, har statsbildning uppmärksammats; se t.ex. *The British Problem, c. 1534-1707*, (eds) Brendan Bradshaw & John Morrill, Basingstoke 1996; Jim Smyth, *The Making of the United Kingdom, 1660-1800. State, Religion and Identity in Britain and Ireland*, Edinburgh 2001.
66. Michael Mann, *The Sources of Social Power. I: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, Cambridge 1986.
67. Den politisk-militära förklaringslinjen står naturligtvis inte helt ensam, här finns t.ex. en äldre förklaringslinje som betonar klasskamp och den feodala överklassens behov av en stark statsmakt, eller olika kulturella infallsvinklar som elitens önskan att upprätthålla sin status eller mer eller mindre religiöst grundade föreställningar om den goda ordningen i samhället. De lämnas här, möjligen orättvist, åt sidan, inte minst av platshänsyn.
68. Braddick är klar över detta och skildrar utförligt den dramatiska fiskal-militära utvecklingen – Braddick, s. 233-285 – men konfronterar inte tydligt detta resultat med sin tes om den diversifierade statsbildningen.